

ТРОФІМОВА С.О.

УДК 069 (477.63)

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА НА О. ХОРТИЦЯ: ПЕРЕДУМОВИ ТА КОНЦЕПЦІЇ СТВОРЕННЯ

У статті розглядаються передумови та концепції створення музею історії запорізького козацтва на острові Хортиця. Розглянуто основні проекти спорудження музею та заповідника, проведення організаційних заходів, етапів будівництва.

В статье рассматриваются предпосылки и концепции создания музея истории запорожского казачества на острове Хортица. Рассмотрены основные проекты сооружения музея и заповедника, проведения организационных мероприятий, этапов строительства.

In the article talked about creation of Museum of the Cossacks on an island Khortica. Examined projects, stages of creation, reasons which influenced on the slow rate of building.

Проблема збереження пам'яток козацької доби та їх популяризація на офіційному рівні фактично вперше постала лише у 1953–1954 рр., під час підготовки до святкування 300-річчя “возз’єднання”. Однак, як уже зазначалося, ця пам’яткоохоронна робота мала дуже обмежений, вибіркового характеру. Зокрема, не бралися на облік козацькі церкви, місця поховання. Наприклад, на місці поховання кошового отамана Костя Гордієнка (Бориславський район Херсонської області) не було встановлено навіть пам’ятного знаку. Неподинокими були випадки, коли церкви використовувалися у колгоспах як склади, господарські приміщення, розбиралися на цеглу. Пам’яткам на території Херсонської області загрожувало затоплення в Каховському водосховищі [2, с. 26].

Протягом 1950–пер. пол. 1960-х рр. пам’яткоохоронна робота в республіці переживала певне піднесення. Видатні пам’ятки архітектури бралися на облік в обов’язковому порядку. Що ж до пам’яток

історії козацтва, які в більшості випадків не представляли особливої мистецької цінності, то їх облік фактично не вівся. Рух за увічнення та збереження цих пам’яток розгорнувся саме у 1960-х рр. [10, с. 31-32]. Цілком очевидно, що він став можливим завдяки політиці “відлиги” і тій лібералізації у суспільстві, яка розпочалася у період керівництва країною Хрущовим М.С.

Цей рух охопив, в першу чергу, представників української інтелігенції. Протест проти руйнації духовної спадщини проявився в написанні петицій, звернень, листів до органів виконавчої влади з проханням запобігти руйнації історичної спадщини. Фактично це був єдиний безпечний спосіб висловити свою позицію. У середині 1960-х рр. рух за збереження козацької спадщини торкнувся і представників політичного керівництва республіки. Тодішній перший секретар ЦК КПУ П. Шелест був відомий своєю

схильністю до популяризації української національної культури та історії [13].

Хортиця як господарський об'єкт почала освоюватися ще на початку XIX ст. німцями–менонітами. У 1930-х рр., після розбудови промислового комплексу м. Запоріжжя, на Хортиці почали споруджувати бази відпочинку для працівників заводів, дитячі табори [13 с 12]. У післявоєнний період територія острова адміністративно підпорядковувалася Верхньохортицькому, потім – Червоноармійському районам. На території майбутнього заповідника діяв радгосп, велася як легальна, так і незаконна приватна забудова. 16 березня 1947 р. указом Президії Верховної Ради СРСР радгосп “Хортиця” та 500 га плавнів передали Всесоюзній академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна [3]. На території острова Запорізький філіал науково-дослідного інституту механізації та електрифікації сільського господарства утворив науково-експериментальне господарство з електрифікації сільського господарства.

На території Запорізької області власне пам'яток козацької епохи не існувало У листопаді 1964 р. д.і.н., професор В.О. Голобуцький, видатний козакознавець, підготував для Ради Міністрів УРСР наукову розвідку щодо необхідності охорони і збереження пам'яток козацької епохи. У ній, зокрема, обґрунтовувався і той факт, що на території о. Хортиці не існувало Запорізької Січі. Вчений стверджував, що на Великій Хортиці існували лише фортифікаційні споруди, зведені князем Вишневецьким, і призначені, навпаки, для контролю над козаками і перешкоджанню їх проходженню вглиб Речі Посполитої. На о. Хортиця В.О. Голобуцький пропонував встановити скульптурну фігуру запорізького козака та відкрити спеціальний відділ у краєзнавчому музеї. Крім цього, було запропоновано перейменувати музей ім. Дмитра Яворницького (найбагатшого на козацькі пам'ятки) у м. Дніпропетровську на музей ім. Запорізької Січі, встановити обеліск на

честь Січі на о. Томаківці, у Нікополі встановити скульптурні комплекси, пам'ятні дошки, відкрити відділ козацтва у краєзнавчому музеї. У с. Капулівка – місці останньої Запорізької Січі – пропонувалося встановити обеліск на могилі Івана Сірка та організувати музей запорізького козацтва [28-29].

Таким чином, виходячи з особливостей пам'яткоохоронної роботи в той час, можливість спорудження тут музею чи меморіального комплексу була мінімальною. Однак, саме острів Хортиця залишався у колективній пам'яті символом козацтва. Крім того, він на той момент був місцем відпочинку жителів м. Запоріжжя.

Ініціатива створення меморіального комплексу запорізького козацтва надходила саме від Миколи Киценка. Організаційна робота почалася ще навесні 1965 р., коли розпочалася підготовка до святкування 200-річчя Запоріжжя. Разом з тодішнім начальником Запорізького обласного відділу культури С.М.Кириченко М.П. Киценко протягом кількох років свого перебування на посаді першого заступника голови облвиконкому розробляли ймовірний проект спорудження меморіального комплексу запорізького козацтва на Хортиці [13, с. 32-33]. Однак, ця ініціатива не знаходила підтримки ні в Запорізькому обкомі КПУ, ані в облвиконкомі. Фактично, допоміг дати старт цьому проекту збіг обставин. На початку серпня 1965 р. у Запоріжжі перебував заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько. Під час особистої зустрічі Микола Киценко звернувся до Петра Тронька з пропозицією створити козацький меморіал на Хортиці, докладно виклавши причини та необхідність його створення.

Ця ідея була підтримана: П Тронько погодився особисто контролювати погодження та затвердження нормативних документів у вищих органах виконавчої влади. Перший секретар Запорізького обкому КПУ О. Титаренко та та голова облвиконкому Ф. Мокроус написали листа на ім'я голови Ради Міністрів УРСР

І. Казанця та першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про необхідність створення Державного заповідника історії запорізького козацтва на о. Хортиця. 17 серпня 1965 р., в день підписання, цього листа було відправлено до Києва [6].

Варто зазначити, що у цьому листі необхідність створення Державного заповідника історії Запорізького козацтва обґрунтовувалася, в першу чергу, не питанням увіковічення козацтва загалом, а прагненням ознаменувати створенням заповідника 200-річчя м. Запоріжжя. Заповідник пропонувалося створити у вигляді тематичного садово-декоративного парку, в центрі якого спорудити музей-панораму. Алеї навколо музею пропонувалося прикрасити скульптурами козацьких героїв – Хмельницького, Наливайка, Сулими.

Створення будь-яких меморіальних об'єктів у той час на рівні республіки мав затвердити ідеологічний відділ ЦК. А. Скаба, тодішній секретар з ідеології ЦК КПУ, підписав доповідну записку на адресу ЦК КПУ, створену П. Троньком. Однак, у цій записці говорилося вже про необхідність увічення всіх “сторінок історії українського козацтва”, а не лише про спорудження заповідника на о. Хортиця.

У доповідній записці відзначалося, що “події героїчного минулого”, пов’язані з існуванням Січі та козацтва, залишаються увіченими “вкрай незадовільно”. Пам’ятні місця, пов’язані з історією козацтва, які повинні були охоронятися державою, є майже повністю зруйнованими, а деякі – зокрема, Чортмлицька Січ, січові укралення на Томаківці – залиті Каховським водосховищем. Багато експонатів козацької епохи розпорошено по приватних колекціях, не взяті на облік, або зберігаються в непристосованих музеєсховищах і недоступні для масового споглядання [11, с 25].

У документі також зазначалося, що представники української інтелігенції неодноразово зверталися до ЦК КПУ та

Ради Міністрів УРСР з пропозицією відначити найбільш відомі події та місця, пов’язані з героїчною боротьбою українського козацтва проти іноземних поневолювачів. У цьому контексті, А. Скаба “вважав за доцільне” підтримати клопотання запорізьких обкому та облвиконкому. Необхідно зазначити, що у цьому документі фігурує вже інша назва – Державний історико-культурний заповідник.

31 серпня 1965 р. ця доповідна записка була оприлюднена на засіданні президії ЦК КПУ; в цей же день було прийнято постанову ЦК “Про увічення пам’ятних місць, пов’язаних з історією запорізького козацтва”. 18 вересня постанову з такою ж назвою прийняла Рада Міністрів УРСР. Територія о. Велика Хортиця оголошувалася Державним історико-культурним заповідником. Крім того, до 1 квітня 1966 р. Міністерство культури, Міністерство фінансів, Держбуд, Держплан, Академія Наук УРСР, творчі спілки архітекторів та письменників, облвиконкоми мали подати пропозиції щодо перспективного встановлення у республіці пам’ятних знаків, пов’язаних з історією запорізького козацтва [5].

1 жовтня 1965 р. виконавчий комітет Запорізької обласної Ради видав рішення, заголовок якого був аналогічним із заголовком постанови уряду. На її виконання облвиконком зобов’язував міськвиконком встановити межі садово-декоративного парку, а Запорізький філіал “Укрміськбудпроекту” забезпечити виконання генерального плану о. Велика Хортиця, в якому передбачити розміщення означених пам’ятних знаків, та представити цей план на розгляд облвиконкому до 15 лютого 1966 р.

Необхідно зазначити, що ані в постанові ЦК, ані в постанові уряду вже не йшлося про спорудження музею-панорами історії запорізького козацтва: на території заповідника мали закласти та впорядкувати садово-декоративний парк історії запорізького козацтва, хоча про музей

говорилося і в пропозиції запорізьких облвиконкому та обкому, і в доповідній записці А. Скаби. Отже, можна припустити, що ідея створення музею історії козацтва ще на етапі планування заповідника вже бралася під сумнів. У 1961 р. тодішній секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов на січневому пленумі різко розкритикував будь-які витрати, пов'язані з розвитком музейної справи у радянських республіках. Після цього почалися закриття державних музеїв та скорочення їх працівників. Натомість, на державному рівні було закріплено залучення до роботи музеїв на громадських засадах. І хоча на момент створення державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця М.С. Хрущов вже рік як відсторонений від влади, очевидно, що результати такої "анти музейної" політики давалися взнаки.

Необхідно зазначити, що комісія Міністерства культури, створена для вивчення можливості створення на о. Хортиця музею-заповідника історії запорізького козацтва, створила доповідну записку щодо результатів своєї роботи вже після постанов ЦК та уряду.

Записка містила чотири блоки пропозицій. В першу чергу, пропонувалося оголосити острів Заповідником без права подальшої забудови житловими будинками. У плані оформлення власне музею-заповідника пропонувалося у північній частині острова створити садово-декоративний тематичний парк зі скульптурами козацьких ватажків, у центрі парку спорудити музей-панораму, присвячений історії козацтва.

Примітно, що дана комісія пропонувала з часом перетворити садово-декоративний тематичний парк на етнографічний музей під відкритим небом південних районів України. Однак, варто зазначити, що у подальшому ніякої конкретної роботи щодо відкриття зазначеного музею не проводилося.

З листопада було оголошено конкурс на краший проект тематичного садово-

декоративного парку запорізького козацтва. За конкурсні роботи навіть було встановлено спеціальні премії.

Запорізьким облвиконкомом протягом року були підготовані тематичні пропозиції щодо проектування музею-панорами запорізького козацтва. Однак, не дивлячись на фігурування назви "запорозького козацтва", даний музей з самого початку проектувався не як музей власне козацтва, а як музей історії Запоріжжя. За цим проектом планувалося відкриття 6-ти тематичних залів. Перша мала бути присвячена археології та ранній історії острова. Друга – формуванню запорізького козацтва та зображенню Хортиці як його "колиски". Третя присвячувалася історії Запорізької Січі як центру боротьби українського народу за своє соціальне звільнення. Четверта – Запорізькій Січі після возз'єднання України з Росією, п'ята – запорізькому козацтву в народній творчості. І нарешті, шоста присвячувалася "спадковості" патріотизму та героїці запорожців в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн [11, с.35]

Крім того, згідно цього проекту планувалося також відкриття етнографічного музею під відкритим небом, та передбачалася фрагментальна реконструкція Чортомлицької Січі, в тому числі і козацька церква (мала бути віднайдена типологічно та хронологічно подібна і перевезена на територію Музею-панорами). На території садово-декоративного парку, окрім вже зазначених скульптур козацьких ватажків, планувалося розмістити скульптури Шевченка, Гоголя, Рєпіна та Яворницького. Крім цього, передбачалося перепоховання на території о. Хортиця праху І. Сірка, Й. Гладкого та П. Калнишевського.

Таким чином, як бачимо, на початковому етапі створення Державного історико-культурного заповідника та садово-декоративного тематичного парку було затянутим: фактично, від прийняття відповідної постави до прийняття

тематичних пропозицій минуло більше року. Враховуючи, що проектні креслення повинні бути підготовленими (навіть не затвердженими) до 25 серпня 1967 р., спорудження Музею-меморіалу розпочалося б не раніше другого півріччя 1968 р. Сама ж ідея увіковічення козацького минулого була певною мірою “розчинена” в ідеї увіковічення історії м. Запоріжжя та о. Хортиці на фоні їх дещо міфологізованого козацького минулого [11, с. 67].

На кінець листопада 1967 р. на розгляд громадської комісії було представлено 7 проектів Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва. З них 1 проект був підготований Запорізькою філією проектного інституту “Укрміськбудпроект”, та 6 – випускниками-дипломантами Київського художнього інституту. Найголовніші зауваження комісії зводилися до наступного. По-перше, на думку рецензентів, до підготовки проектів не було залучено інших фахівців, окрім власне архітекторів. Це, в свою чергу, привезло до того, що головна увага була зосереджена саме на спорудженні музею-меморіалу, в той час як формуванню тематичного садово-декоративного парку не було надано достатньої уваги.

На думку фахівців, генеральний план історико-культурного заповідника, створений запорізькою філією “Укрміськдержбуду” не враховував історико-етнографічного та паркового напрямків розвитку заповідника: головна увага була приділена саме музею. Однак і будівля музею була визнана далекою від досконалості: модерний стиль ніяк не пов’язувався з “суттю й характером завдання”, тобто поширенню і збереженню козацької історії. Крім того, були віднайдені помилки у плануванні та оформленні приміщень.

Проекти студентів-дипломників загалом були визнані цікавими, оригінальними та такими, що цілком відповідають поставленим завданням, однак жоден з них не був виділений окремо.

У результаті, комісія прийшла до висновків, що для реалізації завдань, висловлених урядом у постанові про увічнення пам’яті козацтва, головну увагу слід приділити реконструкції Запорізької Січі. Крім того, було визнано, що площі, виділені Запорізьким облвиконкомом під музейно-етнографічний комплекс – 220 га – недостатньої для забезпечення їх повноцінного функціонування. Крім того, за межами виділеної землі залишилося багато пам’яток козацтва [2].

Виходячи з висловлених зауважень, комісія рекомендувала уточнити програму проектування, подати характеристику пам’ятних знаків, що мають розміститися на Хортиці, та розробити проект детального планування території о. Хортиця. Головними виконавцями пропонувалося призначити проектний інститут Держбуду УРСР, Інститут історії та перспективних проблем архітектури АН УРСР. Всі проектно-планувальні роботи рекомендували перенести до Києва, оскільки, на думку рецензентів, лише тісна співпраця академічних установ може забезпечити якісне виконання роботи.

Примітним є той факт, що у доповідній записці відзначалася першочергова необхідність розробки етнографічної частини майбутнього комплексу. Так, спорудження музею мало бути цілком підпорядковане історико-етнографічній частині”, а головним завданням розробки комплексного використання о. Хортиці – “створення історико-етнографічного комплексу”. Хоча у постанові уряду, і ЦК КПУ йшлося саме про увічнення козацької пам’яті, а не популяризація етнографічних знань. Таким чином, можна говорити, що уже на початковому етапі планування історію козацтва намагалися пов’язати з етнографічними моментами.

30 грудня 1967 р. вийшло розпорядження Ради Міністрів УРСР про проведення відкритого конкурсу на проект музею-панорами Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва. Згідно

розпорядження, конкурс мали завершити до 1 травня 1968 р. На проведення конкурсу виділялося 4 тис. руб. з коштів обласного бюджету [11, с. 56].

Лише 14 лютого 1968 р. відповідним рішенням Запорізького облвиконкому було оголошено про проведення зазначеного конкурсу. До 27 лютого мала бути підготована програма конкурсу, а до 25 червня результати конкурсу повинні були бути оприлюднені.

У програмі конкурсу окремо фігурували музей–панорама та етнографічний музей під відкритим небом; однак, у документі вже не йшлося про музей “народів півдня України”. Етнографічна частина комплексу передбачала лише реконструкцію оборонних, громадських, житлових та господарських будівель, що характеризували побут запорозького козацтва. Зокрема, планувалося спорудити запорізький зимівник, бойовий табір з возів та сторожову вежу. До складу журі конкурсу як заступник голови (Головко В.І, голови Співки архітекторів України) увійшов і Кищенко М.П.

23 липня 1968 р. відбулося засідання журі. Було розглянуто 15 конкурсних проєктів. З них відповідали конкурсним вимогам лише 11. Кожен з цих проєктів по-різному вирішував проєктування заповідника. Наприклад, у проєкті “Сова” центральним об’єктом заповідника мав стати музей–панорама, виконаний у модерному стилі, без використання етнографічних мотивів. Проєкт “Сокил” планувався як єдине ціле етнографічного музею під відкритим небом та музею–панорами. Проєкт “Кленовий лист” планувався як музей–монумент, головним завданням якого було розкриття історичної суті запорізького козацтва. Проєкт під оптимістичною назвою “Шуруп” передбачав, на відміну від всіх інших, в першу чергу відтворення історичного природнього ландшафту. Проєкт “Трикутник” мав на меті створити цілісний меморіально–етнографічний комплекс. У проєкті “Запорожець” основною будовою

комплексу мав стати музей–панорама та етнографічна група. Найдорожчий проєкт “13”, за розрахунками, мав коштувати 1239330 крб., найдешевший – “Шуруп” – 1090110 крб. [11, с. 97-101]

Жоден з проєктів не був визнаний таким, що повністю вирішує поставлене завдання, а саме демонструє роль козацтва у визвольній боротьбі та роль цієї боротьби у об’єднанні братніх російського і українського народів. Найкращими були визнані проєкти “Кленовий лист”, “Трикутник” та “Запорожець”. Проєкти “Сова”, “Тринадцять” та “Шуруп” отримали заохочувальні премії. Однак, було рекомендовано, використовуючи окремі елементи з представлених проєктів, розробити генеральний план заповідника. Лише 11 вересня 1968 р. рішенням облвиконкому результати конкурсу були затверджені, а відзначеним творчим групам було дозволено проводити подальшу роботу.

Таким чином, через три роки після прийняття урядової та партійної постанов про увічнення пам’яті козацтва та створення Державного історико–культурного заповідника історії запорізького козацтва, ніяких практичних у напрямку його розбудови не було. Більш–менш викристалізованим був лише загальний план побудови заповідника: окрім запланованих з самого початку музею–панорами та садово–декоративного тематичного парку мав бути створений також етнографічний музей під відкритим небом. При цьому, останній спочатку планувався як такий, що з часом має бути перетворений на музей під відкритим небом народів півдня України. Однак, у 1968 р. у попередній проєктній документації він фігурує вже як музей козацького побуту та військового мистецтва. Повільність організаційних та підготовчих робіт по розбудові заповідника була досить прикметною навіть для того періоду.

У вересні цього ж року перший секретар Запорізького облвиконкому М. Всеволозьський та голова облвиконкому

Ф. Мокроус звернулися з листом до заступника голови Ради Міністрів з проханням пришвидшити роботу над проектами. Для цього, зокрема, на думку керівників області, необхідно було, під керівництвом Академії наук УРСР, створити консультаційну групу з працівників інституту історії, мистецтвознавства, фольклору, археології, теорії та історії архітектури, на яких “покласти відповідальність за ідейну і наукову спрямованість проекту”. Розробку ескізу музею–панорами доручити Спільці художників України. Крім того, необхідно було нарешті затвердити штатні одиниці заповідника.

Варто підкреслити, що регулярне фінансування проектних робіт по спорудженню заповідника не було закладено ані в обласний, ані в республіканський бюджет. Одночасно з вище означеним листом, запорізький облвиконком прохав П. Т. Тронька посприяти у наданні фінансової допомоги у спорудженні заповідника на поточний рік. Загальна орієнтовна вартість розвідувальних робіт, за оцінками запорізьких фахівців, складала 231 тис. крб. На четвертий квартал 1968 р. необхідно було виділити додатково 10 тис. крб., а на 1969 р. – 95 тис. крб. Лише для початку будівельних робіт у другому кварталі 1969 р. необхідно було 200 тис. крб. [11, с. 112]

Лише 24 січня 1969 р. було видано розпорядження Ради Міністрів України про проведення закритого конкурсу на проект Державного історико–культурного заповідника. Згідно цього розпорядження, до 1 серпня 1969 р. Запорізький облвиконком разом з Держбудом УРСР, Міністерством культури УРСР та Спількою художників України мав провести закритий конкурс на найкращий проект. Для цього з коштів місцевого бюджету виділялося окремо 25 тис. крб. [11, с. 125]

Згідно проекту Запорізького виробництва “Укрміськбудпроекту”, заповідний комплекс планувалося розділити на дві частини: на о. Велика Хортиця розмістити будинок

музею історії запорізького козацтва та садово–декоративний парк, а на о. Байди (о. Мала Хортиця) – етнографічну частину. Серед головних переваг такого розподілу вказувалося, зокрема, те, що на о. Байди збереглися залишки Запорізької верфі 18 ст, та, не виключено, залишки фортифікаційних споруд більш ранішніх періодів. Крім того, на думку авторів, під час проведення розвідувально–археологічних робіт там будуть знайдені “численні археологічні знахідки, що являтимуть велику наукову цінність і увійдуть до експозиції музею.” При такому “розведеному” розміщенні з приміщення музею знімалося зайве “монументальне навантаження”. Як вважали розробники проекту, при розміщенні всіх компонентів Заповідника на о. Велика Хортиця і музей історії козацтва, і етнографічний комплекс губитимуться на фоні стовпів електроопор та високовольтних дротів та матимуть “жалюгідний вигляд”.

Однак, принагідно, не можна не зазначити, що за умов, коли навіть фінансування розробки проектів раз–у–раз перекладалося на місцеві бюджети, а штатний розпис, не дивлячись на всі прохання Запорізького облвиконкому, досі не був затверджений, навряд чи розробка і будівництво додаткової мостової переправи було б профінансовано.

Увесь комплекс, на думку авторів, мав складатися з 7 частин: власне музею козацтва та етнографічного музею під відкритим небом, монументи дружби народів українських та російських козаків, скульптура “Козачий дозор” (8–10 м. у висоту), скульптура Т.Г. Шевченка, скульптура бандуриста, скульптурна галерея “видатних прогресивних діячів українського козацтва”.

Хоча конкурс був оголошений до 1 серпня 1969 р., лише 7 квітня 1970 р. у Раді Міністрів УРСР було підведено його підсумки. Було визнано, що закритий конкурс не дав позитивних результатів, а у проекті запорізького “Укрміськбудпроекту” не були враховані зауваження і пропозиції,

висловлені конкурсною комісією. Тому кінцеву доробку проектів і самого музею, і план його тематико-експозиційної спрямованості було доручено Раді Міністрів до 1 травня і 1 липня відповідно.

Нарешті, 29 грудня 1970 р., через 5 років після постанови “Про увіковічення пам’яті козацтва” технічний проект музею, доопрацьований тим же “Укрміськбудпроектм” було затверджено Міністерством культури та Держбудом УРСР. У цьому проекті передбачалося вже створення трьох діорам: “Взяття запорожцями м Кафи”, “Битва під Жовтими Водами” та “Прохацька рада”. Було рекомендовано максимальне збереження природного оточення та відтворення історичного ландшафту острова зі збереженням та реставрацією давніх земляних укріплень [9].

Відповідно до цього проекту, Інститутом історії АН України на початку січня 1971 р. були вдосконалені пропозиції щодо експозиції музею. Важливим елементом мала стати картина “Запорожці підтримують історичне рішення Переяславської ради” (оскільки запорожці в самій Переяславській раді участі не брали, і тому не було можливості створити окрему діораму, присвячену цій раді). У етнографічній частині музею (яка, до речі, згідно листа Інституту історії, планувалася створитися пізніше), пропонувалося створити 12–14 куренів, кожен з яких буде представляти представляти характерні риси життя та побуту народу України, Росії, Білорусії, Польщі, Литви – тобто, на думку вчених, тих держав, звідки прибували майбутні козаки.

Таким чином, концепція цієї етнографічної частини так і не була до кінця продуманою. Спочатку вона планувалася як етнографічний музей під відкритим небом народів півдня України, потім – як частина музею, присвячена безпосередньо історії козацького побуту та військового мистецтва, і, нарешті, бачимо намагання поєднати перші дві концепції. Варто підкреслити, що ніякої історичної достовірності третій варіант

не мав би, оскільки у куренях як житлі запорізьких козаків фактично не прослідковувалися етнографічні особливості облаштування житла тих частин України, звідки тікали майбутні козаки.

Досить примітним є той факт, що, не дивлячись на заплановану масштабність робіт, на довготривале обговорення як проектів, так і концепцій експозиції у вищих органах виконавчої влади, залучення до роботи вищих органів партійної влади, – жоден з представників виконавчих чи партійних структур республіканського рівня до цієї комісії не увійшов. Всі координаційні (а, відповідно, і організаційні) роботи по довгоочікуваному спорудженню заповідника були перекладені на відповідальність місцевої виконавчої влади [11, с. 156].

Передбаченні заходи по спорудженню склалися з 16 пунктів. Згідно цього плану, проектна технічна документація загалом мала бути готовою до січня 1972 р. У лютому поточного року мали освоїти кошти на будівництво у розмірі 180 тис. крб., та виконати скульптурну композицію “Козаки в дозорі”. На березень була запланована найбільша кількість організаційних заходів. Зокрема, потрібно було здійснити підготовчі заходи, пов’язані з будівництвом, створити районні комісії (при управліннях культури райвиконкомів) по виявленню експонатів для музею. Фактично тим же самим – виявлення матеріалів, пов’язаних з історією козацтва – мали займатися спеціально створені групи фахівців–краєзнавців. Вся збиральницька робота повинна була бути виконаною протягом року, відповідальність покладалася на Кириченка як начальника управління культури, Бучакчийського М. як керівника обласного Товариства охорони пам’яток історії та культури і Сокульського. Робоча група у складі Кириченка, Куценка та Сокульського мала провести організаційні роботи з виготовлення скульптур і діорам, а також відбору експонатів з музеїв, в тому числі московських, ленінградських та київських [11, с. 153].

Інститут історії УН УРСР мав вдосконалити експозиційний план, провести археологічні та підводні розвідки на території заповідника. Запорізький філіал “Укрміськбудпроету” мав забезпечити фінансування експедицій та розвідок на території заповідника та закупівлю кращих пам’яток історії запорізького козацтва, дирекція музею на чолі з Сокульським розробити тематико–експозиційний план музею, обласне управління культури – підготувати та надати на розгляд Міністерства культури УРСР перспективний план комплектування фондів музею. Безпосередньо на Запорізький облвиконком покладалася відповідальність за проектування та встановлення пам’ятних знаків. Дирекція заповідника також мала зорганізувати створення інспекції з охорони пам’ятників історії та природи на громадських засадах. Протягом всього поточного року Запорізький міськвиконком повинен був виділити ліміти на проектні роботи та підряд на будівництво музею.

У червні 1971 р. було створено Консультаційну науково–методичну раду по проектуванню і спорудженню Державного історико–культурного заповідника історії запорізького козацтва. Директором було призначено Шевченка Ф.П., доктора історичних наук, директора Інституту археології АН УРСР, заступниками – Єлізарова В.П., заступника голови Держбуду УРСР та Киценка М.П. Крім них, до складу ради увійшло ще 22 особи, що мали контролювати спорудження заповідника по 8 тематичним пунктам. До роботи були залучені, зокрема, і такі відомі вчені, як Апанович А.М. (тоді ще старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР), Гісцова Л.З (начальник відділу давніх актів ЦДІА УРСР), Гуслистий К.Г. (член–кореспондент АН УРСР, завідуючий відділом Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АГ УРСР) [11, с. 178].

Протягом липня–серпня 1971 р. велися активні підготовчі роботи до спорудження заповідника. Зокрема, 30 липня президія

правління УТОПІК виділила кошти на спорудження монументальної скульптури „Козаки в дозорі” у розмірі 100 тис. крб. (з них 50 тис. – з коштів Запорізької обласної організації УТОПІК). У Міністерстві комунального господарства УРСР було розглянуто проекти завдань на проектування тематичного ландшафтно–декоративного парку та етнографічного комплексу: їх було вирішено об’єднати в єдину архітектурно–ландшафтного композицію. Ці проекти були розглянуті секцією суспільних наук АН УРСР та президією УТОПІК.

У АН УРСР проекти також були визнані цілком задовільними. Надані рекомендації повністю дублювали загальні положення з усіх раніше представлених проектів. Пропонувалося збільшити кількість хат та зимівників, щоб “більш широко розкрити архітектурно–етнографічні особливості різних районів України”. Таким чином, музейна спрямованість архітектурно–ландшафтної композиції залишалася невизначеною. Крім того, об’єднання заплановано самостійних об’єктів садово–декоративного тематичного парку та етнографічного комплексу під відкритим небом – у одну композицію уже звучувало можливість їх реалізації.

Також у цей комплекс було запропоновано додати кінолекторій, відкрити естраду та оглядові майданчики. Звичайно, у такому випадку історичність комплексу, його культурно–духовна цінність значно зменшувалися. З власне етнографічних об’єктів як “бажаний” пропонувалася козацька музична школа.

22 вересня 1971 р. спільною постановою Запорізьких обкому та облвиконкому було затверджено план спорудження Державного історико–культурного заповідника. Згідно плану, весь комплекс заповідника мав бути побудованим до 1 січня 1975 р. У тому числі, курган зі скульптурою “Козаки в дозорі” необхідно було спорудити до грудня 1972 р., будівлю музею та причал – до липня 1973 р., етнографічну частину комплексу – до серпня 1974 р., і тематичний парк – до січня 1975 р.

Контроль за виконанням постанови покладался на відділ агітації та пропаганди Запорізького обкому КПУ, та особисто на Киценка М.П. як заступника голови запорізького облвиконкому [11, с. 209].

Бібліографічні посилання:

1. ДАЗО. – Ф. Р. 5460. – Оп. 1. – Спр. 1.
2. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 8 – “О результатах проверки фактов нарушений законов по отводу земель на острове Хортица под строительство баз отдыха предприятиями и учреждениями гор. Запорожья”. – 47 арк.
3. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 3. – “О передаче совхоза «Хортица» Запорожского треста природных хозяйств в ведение Всесоюзной Академии сельскохозяйственных наук им. В.И.Ленина”. – 147 арк.
4. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 4 – “Доповідна записка Першому секретарю ЦК КП України Шелесту П.Ю.”.
5. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 8 – “Постанова президії Центрального комітету КП України від 31 серпня 1965 р.”.
6. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 7 – “Лист в ЦК КП України від 18 серпня 1965 р.”.
7. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 10 – “Лист першому секретарю ЦК КП України Шелесту П.Ю.”.
8. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 31 – “Рішення Запорізького облради депутатів трудящих від 3 листопада 1965 р.”.
9. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 36. – Док. 32. – Лист. 112 – “Розпорядження по Запорізькій обласній раді депутатів трудящих”.
10. З депутатського листування депутата Верховних Рад СРСР і УРСР П.І.Тичини про незадовільний стан збереження пам’яток, пов’язаних з історією українського козацтва // Збережемо ту славу / Упорядники О.Г.Бажан, К., “Рідний край”, 1997. – 457 с.
11. Збережемо ту славу / Упорядники О.Г.Бажан, К., “Рідний край”, 1997. – 457 с.
12. Старух О. Хортиця в політичному та соціокультурному дискурсі України 30-30-х рр. ХХ ст.: бачення із сьогодення // Національна перлина Запоріжжя. – Збірник тез доповідей. – Запоріжжя: ЗДУ, 2003. – 240 с.
13. Кириченко С. З любов’ю до краю Запорізького. – Дніпропетровськ: Ліра Лтд. – 2002 – 131 с.